НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Збірник наукових праць

Голова редколегії
академік НАН України В. А. Смолій

засновано 1968 р.
як “Історіографічні дослідження в Українській РСР”;
поновлено 1997 р.

Випуск 30

КИЇВ - 2019

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 9 від 28 листопада 2019 р.)

Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2019. Вип. 30. 423 с.

Висвітлюються актуальні питання української історіографії, зокрема біоісторіографії, проблемної та інституціональної історіографії. Розглядається наукова спадщина та історичні погляди П. Куліша, В. Антоновича, І. Лисяка-Рудницького, С. Єфремова та ін.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

Засновник і видавець: Інститут історії України НАН України

Редакційна колегія: академік НАН України, д. і. н., проф. ***В. А. Смолій*** (голова); д. і. н., проф. ***О. А. Удод*** (відп. редактор); д. і. н., провід. н. с. ***Д. С. Вирський***; д. і. н., проф. ***І. Н. Войцехівська***; член-кореспондент НАН України, д. і. н., проф. ***В. М. Даниленко***; д. і. н., проф. ***Я. С. Калакура***; член-кореспондент НАН України, д. і. н., проф. ***В. Ф. Колесник***; д. і. н., проф. ***І. І. Колесник***; д. і. н., проф. ***В. В. Кравченко***; д. і. н., проф. ***С. В. Кульчицький***; д. і. н., проф. ***В. В. Масненко***; член-кореспондент НАН України, д. і. н., проф. ***О. П. Реєнт***; м. н. с. ***Н. В. Пазюра*** (відп. секретар).

Рецензенти: *І. В. Верба*, доктор історичних наук, професор,
Л. А. Дубровіна, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
С. А. Леп'явко, доктор історичних наук, професор.

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук (Наказ МОН України № 515 від 16. 05. 2016 р.)

Видання індексується в міжнародних наукометричних та реферативних базах даних: Україніка наукова, РИНЦ, Google Scholar, Slavic Humanities Index

ISSN 2415-8003

© Інститут історії України
НАН України, 2019

ЗМІСТ

До 200-річчя П. Куліша та 100-річчя І. Лисяка-Рудницького й О. Апанович

Гончар Ольга. П. Куліш і М. Костомаров у калейдоскопі українофільського руху (до 200-літнього ювілею П. Куліша) 6

Милько Володимир. Пантелеймон Куліш та Михайло Юзефович: міжособистісні відносини в контексті розвитку освіти 36

Удод Олександр. Історіософсько-публіцистичне осмислення П. Кулішем української минувшини..... 59

Степченко Ольга, Бодак Ольга, Щерба Людмила. Архів Олени Апанович в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 71

Кульчицький Станіслав. Оцінка І. Лисяком-Рудницьким політичної діяльності В. Винниченка в добу українських визвольних змагань 87

Майборода Олександр. Ставлення І. Лисяка-Рудницького до радянської системи у парадигмі теорії конвергенції..... 99

БІОІСТОРІОГРАФІЯ

Іваницька Світлана. Ювілеї як форма комеморативних практик у середовищі української ліберально-демократичної еліти на початку XX ст.: внесок Сергія Єфремова..... 110

Пазюра Наталка. Постать Василя Горленка у контексті дослідження старого українського консерватизму..... 135

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Андрощук Олександр. Україна на історіографічній мапі етнополітичного регіоналізму 1990-х – 2000-х років..... 150

ПРОБЛЕМНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Батуріна Світлана. Українсько-польські взаємини на сторінках шкільних підручників з історії України 188

Білоус Наталія. Фунеральна культура ранньомодерного українського соціуму: історіографія проблеми 213

Демченко Тамара. Справа “Спілки визволення України” в історіографічному дискурсі: полеміка навколо питання її існування та історичного значення 245

Куций Іван. Від слов’янщини до Європи: ґенеза цивілізаційної ідентичності Володимира Антоновича..... 271

Михайлів Ірина. Спогади як соціокультурне явище сучасної України: спроба узагальнення 287

Одрін Олександр. Концептуальне протистояння “традиціоналістської” та “модернізаторської” шкіл у дослідженні аграрної історії Давньої Греції 308

Семергей Наталія. Національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття як українське націєтворення: гносеологічний ландшафт новітньої історіографії 338

Хромова Ірина. Нумізматика у закладах вищої освіти України: дослідження історії становлення навчальної дисципліни 362

Ясь Олексій. Ідеалізована майбутність у візіях українських інтелектуалів доби революційного романтизму (1917–1918 рр.)..... 386

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Калакура Ярослав. Ґрунтовне дослідження з історії теоретичних засад джерелознавства 416

УДК 930.1(477) “1917/1918”

Олексій Ясь
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexyas@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5816-2876

ІДЕАЛІЗОВАНА МАЙБУТНІСТЬ У ВІЗІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ДОБИ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РОМАНТИЗМУ (1917–1918 рр.)

Висвітлюються візії та проекції інтелектуалів щодо революційної будучини, котрі побутували в українській суспільно-політичній думці. Зазначається, що спроможність інтелектуалів модифікувати, переглядати чи відкидати візії та висувати нові концептуальні пропозиції залежала від їхніх мисленнєвих структур, провідних настанов світосприйняття, життєвого і фахового досвіду, пануючих традицій суспільно-політичної й історичної думки, персональної креативності та інерційності, впливу ситуацій і контекстів революційного буття. Розглядаються тексти Михайла Грушевського, Дмитра Донцова, Сергія Єфремова, Олександра Саліковського, Сергія Шелухина та ін. Відзначається переміна часової перспективи у їхніх поглядах із близької на віддалену прийдешність. Показується тяжіння довоєнних орієнтирів, передусім автономістської традиції на формування горизонту очікувань революційних часів. Наголошується, що поважну роль у політичних, громадських і культурних практиках українських інтелектуалів відігравали впливи європейської соціалістичної та ліберальної думки початку XX ст., у якій федеративний устрій уважався взірцевим для суспільного й державного майбутнього. Підкреслюється, що протягом 1918 р. прискорення та загострення військово-політичних подій причинилося до витіснення візій українських інтелектуалів стосовно уявної будучини з фокусу дискусій на другий план суспільно-політичної думки. Одночасно відбувалася переоцінка перспектив Української революції, котра продемонструвала домінування селянських рис, що спонукало інтелектуалів переглянути попередні уявлення стосовно темпів соціокультурних трансформацій українст-

© О. Ясь, 2019

ва. Обстоюється думка, що період від весни 1917 р. до осені 1918 р. варто розглядати як період революційного романтизму у національній суспільно-політичній думці доби Української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: *українська суспільно-політична думка, Українська революція 1917–1921 рр., українські інтелектуали, візії уявної майбутності, Грушевський, Донцов, Єфремов, Саліковський, Шелухин.*

На третьому році Першої світової війни навіть найзавзятіші оптимісти усвідомлювали, що швидкої перемоги не буде. Натомість суспільна напруга сягала апогею, позаяк Велика війна стала першою масовою війною XX ст., яка вщент руйнувала усталені середовища, уклади та структури буття десятків і навіть сотень мільйонів людей із неймовірною, точніше незнаною до того часу швидкістю.

Імперія Романових мобілізувала до війська 15,8 млн осіб або 8,7% від усього населення. Це було більше, ніж рекрутували Англія та Франція разом узяті – 11,7 млн осіб[1]. Розтягнуті лінії фронтів і комунікацій, застарілість технічних засобів й озброєнь, хронічний дефіцит матеріальних і фінансових ресурсів, надмірно бюрократизована громіздка система управління повсякчас змушували “затикати” численні “дірки” звичним і випробуваним способом – людською масою, вбраною в однострої російської армії.

Таким чином, більше половини селянських господарств ледь-ледь животіли, позаяк постійно втрачали найбільш працездатних членів родин. Кількарічна війна причинилася до систематичного та масштабного руйнування традиційних повсякденних ритмів й узвичаєних моделей соціалізації, поза межами яких раптово опинилися величезні маси населення Російської імперії.

Ймовірно, саме тому начебто логічні прогнози та припущення довоєнних візіонерів про більшу міцність імперії Романових, порівняно з її західними союзниками чи супротивниками, виявилися примарними. Хибною була й первісна основа таких концептуальних проекцій і розрахунків. Адже майже ніхто не

---

[1] Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. Москва, 2001. С. 65.

зміг навіть приблизно уявити можливого рівня кризи напівархаїчних середовищ і структур євроазіатської імперії, котра хоч-не-хоч мусила згенерувати великі внутрішні потрясіння.

Досвід попередніх воєн, зокрема навіть програної російсько-японської війни 1904–1905 рр., продукував доволі обмежені компаративні паралелі порівняно з Першою світовою війною. Отож масова війна нового віку намітила ті фатальні соціо- й етнокультурні вектори розломів, які невпинно руйнували "корабель" величезної та багатонаціональної селянської країни під скіпетром російських імператорів.

Однак Велика війна не тільки нав'язала десяткам і сотням мільйонів осіб критичні чи екстремальні "простори досвіду". Перша світова війна витворила майже ідеальні умови для поширення й сприйняття масових ідеологій, передусім у їхній крайніх версіях, які пропонували швидкі та прості "рецепти" суспільних перетворень. У широкому розумінні ця світова катастрофа стала свого роду передденням доби масових ідеологій і політичних рухів, насамперед російського більшовизму, німецького нацизму та італійського фашизму.

Такі метаморфози дивовижним чином сполучалися з настроями культурного песимізму та кризових світовідчувань на кшталт славнозвісного "Присмерку Європи" Освальда Шпенглера. Останні у тому чи іншому вигляді транслювалися до візій багатьох європейських інтелектуалів. Скажімо, німецький філософ та історик Ернст Трьольч обстоював думку про вихори найрізноманітніших можливостей майбутнього, передусім у таких країнах як Німеччина та Росія, у яких світова війна призвела до великих перетворень[2].

Отже, вимальовувався надзвичайно динамічний горизонт можливостей, який інколи було складно навіть уявити, а тим паче передбачити. Більше того, у світлі марксистської доктрини розвитку суспільства жовтнева перемога 1917 р. була лише грою "випадковостей", проте тих, котрі кардинально змінили обриси

---

[2] *Трельч Э.* Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем; отв. ред. и авт. послесловия Л. Т. Мильская. Москва, 1994. С. 13–14.

всього світу. Саме осмислення “жовтневого прикладу” надало підстави західним футурологам дедалі частіше замислюватися про дієвість й адекватність системних способів прогнозування будучини[3].

Тодішні революційні трансформації вражали настільки, що губилися навіть проникливі інтелектуали, котрі споглядали незвичайний перебіг подій на історичній авансцені. “*Без жодної звичної з погляду історика еволюційної поступовості, зі швидкістю і несподіванкою феєрії виступив із мороку небуття великий історичний факт – Українська держава*. Несподіванка ця була однаково разюча і для старих «українофілів», і для нових «українців», і для новітніх і крайніх «самостійників»… Так, звичайно, це чудо свого роду. Українська держава виникла «волевиявленням», а не тим природно-звичним процесом, коли національна самосвідомість, що нагромаджується, висуває соціально-політичний організм на історичну сцену з тією ж органічною необхідністю, з якою із сім’я проступає паросток, з якою зав’язь дає плід. *Але в наші фантастичні дні хто дивуватиметься з дива?*”, – відзначала й риторично запитувала історикиня Олександра Єфименко[4].

Метафорично кажучи, війна й революція 1917 р. згенерували потужний викид людської енергії, завдяки якому на арену суспільних змагань увірвалася величезна кількість різноманітних дійових осіб. Останні ніколи раніше не були заангажовані політичними практиками або перебували на другому плані, зокрема “грали” епізодичні ролі. Тож пророцтво французького соціолога й психолога Г. Лебона (Ле Бона) про могутність мас як новітній, інколи навіть усесильний чинник суспільств XX ст.

---

[3] *Жувенель Б.* де. Искусство предположения // Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи. Антология современной классической прогностики 1952–1999 / Ред.-сост. И. В. Бестужев-Лада. Москва, 2000. С. 125.

[4] *Ефименко А.* Письма из хутора. Об украинской истории // Позашкільна освіта / Внешкольное просвещение. 1918. № 1: (июль). С. 17, 18.

здобуло незаперечне потвердження. Недаремно праці Г. Лебона здобули чималу популярність на початку XX ст.[5]

Урешті-решт, революція 1917 р. породила низку нових дискурсивних практик – політичних, культурних, соціальних, господарських, адміністративних, поза якими не міг залишитися жоден поважний політичний і громадсько-культурний діяч того часу. За революційної доби інтелектуали були змушені опановувати незвичні ролі, зокрема апелювати, закликати та безпосередньо взаємодіяти з масами, а також вивчати ази адміністрування та комунікації.

Показовим є приклад М. Грушевського, котрий із творця-конструктора великого українського історичного наративу став керманичем новоствореної держави за доби воєнного лихоліття та революційних потрясінь. Тож переконаний і послідовний прихильник суспільної еволюції, автор багатотомної "Історії України-Руси" в одній із публіцистичних статей мусив визнати, що "процес оновлення життя, запліднення його новими ідеями, новими формами не проходить легко. *Еволюція відступила місце революції, а революція орудує скрізь і завсіди знарядами грубими й елементарними*"[6].

Навіть більше, революція творила нове динамічне середовище та наелектризовану атмосферу буття, котра захоплювала й надихала інтелектуалів, насамперед продукувала враження, що можливо все! У такому річищі революція спершу сприймалася як переломний і романтичний час – рожевий або омріяний період "реалізації найзаповітніших мрій", який генерував дивовижні потенції щодо гаданого розвою суспільного буття.

---

[5] Див., наприклад: *Лебон Г.* Майбутні відносини між народами (З циклу книг "Перші висліди війни") / Вступ. слово ген. М. Омеляновича-Павленка; семінар резервового старшини; на правах рукопису. Б.м., б.р. Вип. 1. 14 с.; *Ле Бон Г.* Французька Революція та психологія революцій (Уривок) / Пер. В. Скоропис-Йолтуховська // Хліборобська Україна (Відень). 1920/1921. Кн. 2, зб. 2/4. С. 146–165.

[6] *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії [1920] // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Львів, 2013. Т. 4, кн. 2. С. 95.

Відомий економіст, згодом генеральний секретар фінансів Михайло Туган-Барановський у липні 1917 р. пророкував українцям велику будучність. "Україна з її 35 міліоновим населенєм, знаменитим чорноземним ґрунтом, мінеральними багатствами і прекрасними морськими портами може очевидно дійти до блискучого економічного розвитку. А що торкається самостійности української культури, ся культура зачне бистро розвиватися при нових умовах і по кількох десятках літ *українська нація, саме право на істнування якої ще донедавно видавалося таким дуже сумнівним, займе почесне місце серед передових націй усього світа*", – наголошував відомий український інтелектуал, який уславився своєрідними спробами сполучити наріжні принципи марксизму із засадами неокантіанської етики[7].

Крім того, можливості безпосередньої комунікації з розбурханою народною масою породжували відчуття єдності, котрі досі були незнаними для більшості українських діячів, які переважно спиралися на практики довоєнної доби. Недаремно М. Грушевський описував тодішні почування як майже сакральне дійство, котре сполучало особистість і громаду. "По трьох роках всякого в'язницького і засланського, підполіційного існування – позбавлення права і можности якогось *явного єднання з громадянством*, – були се для мене світлі і радісні хвилі – дихати «вільним повітрям», промовляти до ширшої аудиторії, не оглядаючись на шпиків і яке-небудь «начальство». Але і *для українського громадянства – його київського центру – се було перше революційне хрещення*, момент незвичайно важливий в його динаміці", – споминав історик[8]. За ретроспективною оцінкою Олександра Шульгина, 1917 р. такі діячі як М. Грушевський і В. Винниченко "зазнали нечуваної слави"[9].

---

[7] Проф. М. Туган-Барановський про українську справу // Діло (Львів). 1917. 20 лип. № 168. С. 3.

[8] *Грушевський М.* Спомини [1918 – поч. 1920-х рр.] // Київ. 1989. № 8. С. 137.

[9] *Шульгин О.* Герої та юрба (З приводу 30-их роковин смерти Симона Петлюри) // Українська літературна газета (Мюнхен). 1956. № 8: (серп.). С. 9.

Зрештою, революція формувала надзвичайно широку палітру вражень, думок, надій і сподівань, які немов у калейдоскопі заступала чергова яскрава конфігурація подій і почувань. "*Революція поглиблювалась. Шаленим темпом ішла наперед. Загострювалась у своїх домаганнях. Але на початку не було кривавих бунтів і тому почали говорити про «безкровну революцію» і дивились у майбутнє через рожеві окуляри*. В Україні національна стихія вибухла з непереможним запалом і почала змагатись з центральним російським урядом на чолі з Керенським", – згадувала Марія Лівицька, дружина відомого політичного діяча, президента УНР в екзилі Андрія Лівицького[10].

Та найголовніше – революція нав'язала зовсім інші виміри темпоральності. Концептуальні пропозиції, котрі раніше циркулювати та сприймалися як актуальні протягом тривалого часу, впродовж лічених місяців конфронтували з революційною дійсністю і зазнавали помітних метаморфоз, а то й зовсім витіснялися й заледве жевріли на обрії сподівань.

Навіть більше, революція в уяві інтелектуалів побутувала як магічне, чаруюче й, водночас, руїнницьке, страшне означення, котре продукувало генералізуючий і навіть тотальний смисл, пов'язаний із нищенням звичного соціокультурного буття, передусім усталених моделей організації та функціонування суспільства. Суцільна невідомість прийдешності здебільшого спричинялася до того, що горизонт революційних очікувань вирізнявся винятковою поляризацією. Не випадково дослідники справедливо наголошують, що "самі *українці в цей час не мали виразної думки про свою майбутність*"[11].

З одного боку, радикалізація й ейфорія суспільних настроїв і почувань сягали апогею. З другого боку, доволі швидко поставали, зростали й набували сили скептичні, негативні та навіть катастрофічні, апокаліптичні передбачення ближчої будучини, особливо тоді, коли омріяні ідеали-дороговкази стикалися із нещадною, жорстокою реальністю.

---

[10] *Лівицька М*. На грані двох епох. Нью-Йорк, 1972. С. 259.

[11] *Косик В*. Політика Франції щодо України (Березень 1917 – лютий 1918) // Укр. історик. 1979. № 1/4. С. 42.

Таким чином, революційний темпоритм кардинально перекроював горизонти уявної майбутності, передусім змінював довготривалу перспективу на короткочасну, ба навіть майже сучасну, котра ось-ось має настати…

Зазвичай здатність інтелектуала модифікувати, переглядати чи навіть відкидати власні візії та висувати нові концептуальні пропозиції залежить від багатьох чинників і передумов. Насамперед, ідеться про домінуючі мисленнєві структури, базові настанови світосприйняття, здобутий життєвий і фаховий досвід, пануючі традиції суспільної думки, кінець-кінцем неповторне сполучення персональної креативності й інерційності, властиві даній особистості.

Проте чималу роль відіграють ситуативні особливості й контексти, котрі спонукають або мотивують інтелектуала до часткової чи повної ревізії недавніх уявлень і проекцій. Українська революція 1917–1921 рр. стала своєрідним майданчиком, ба навіть самобутньою "лабораторією" суспільно-політичної й історичної думки, у якій остання випробовувалася кризовими практиками та несподіваними поворотами соціокультурного буття. Вочевидь, вона не була ізольованим явищем, а відображала тектонічні соціокультурні зрушення на просторі Східної та Центральної Європи. Дехто з дослідників тримається думки про велику східноєвропейську революцію, котра нав'язувала масштаб тодішніх трансформацій[12].

У такому світлі давні візії інтелектуалів поставали у нових ракурсах і контекстах. Поміж них поважне місце посідали федералістські погляди, котрі нав'язували відповідний "рецепт" конструювання майбутнього, який тою чи іншою мірою поділяло чимало українських діячів, зокрема М. Грушевський. Такі концептуальні пропозиції спиралися на давню федералістську традицію від часів М. Костомарова та М. Драгоманова.

Крім того, варто взяти до уваги те, що європейська соціалістична й ліберальна думка початку XX ст. розглядала й

---

[12] *Білас Л.* Велика східньоевропейська революція // Сучасна Україна (Мюнхен). 1957. 17 лют. № 4. С. 5.

підносила федеративний ідеал як засадничий орієнтир або навіть оптимальну та гармонійну форму суспільного, громадського, культурного, міжнаціонального співіснування для ближчої чи віддаленої прийдешності. Тому пореволюційна дійсність уповні передбачувано згенерувала потужний імпульс, який нав'язав пошуки відповідної моделі взаємин протягом бурхливого 1917 р.

Проблема федерації цікавила М. Грушевського досить давно, хоч протягом 1900-х рр. вододіл політичного українства здебільшого локалізувався гаданими межами автономізму, на периферії якого лише поступово окреслювалися ідеали національно-державної самостійності.

Скажімо, у розрізі федералістських устремлінь М. Грушевського цікавили потенційні перспективи перетворення колоніальних імперій, передусім Британської імперії на "федеративну імперію" чи "об'єднання автономних колоній"[13]. "*В такім переході від одностайної держави з провінціями і колоніями* (Ірландією, Канадою, Австралією, Н[овою] Зеландією, Пол[удневою] Африкою) *до федеративної форми, видимо, стоїть тепер Великобританія*", – зауважував історик[14].

Здавалося б, що революційний час переводив давні інтенції та мрії довоєнної епохи у русло вповні практичних і начебто очевидних завдань політичного моменту післяімперської доби. Тим паче, що демократичний федералізм майже одразу став актуальним політичним гаслом революційної епохи[15], котре швидко ширилося поміж солдатських мас. Сучасні дослідники

---

[13] *Грушевський М.* Всесвітня історія. Прилажена до програми вищих початкових шкіл і нижчих кляс шкіл середніх. Київ; [Wien], 1920. С. 165, 170, 176.

[14] *Його ж.* Якої ми хочемо автономії та федерації [1917] // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Львів, 2007. Т. 4, кн. 1. С. 145.

[15] Всеукраїнський національний з'їзд // Нова рада (Київ). 1917. 7 квіт. № 8. С. 1.

навіть обстоюють думку про “автономістсько-федералістську ідеологію” у тодішньому українському військовому русі[16].

Протягом кількох місяців 1917 р. постав новий політичний проект – українських автономістів-федералістів, згодом соціалістів-федералістів, який у певному розумінні розгорнувся як переформатування Товариства українських поступовців. За висловом Андрія Ніковського, ішлося про організацію “союзу народів Росії що прагнуть *автономного ладу*”[17]. Більше того, правник Сергій Шелухин обстоював тезу, що федерація є ідеалом українського народу “в своїх сучасних домаганнях”[18].

З такої перспективи федерація позиціонувалася як ідеал, зорієнтований на найближчу прийдешність, себто розглядалася як очевидний і вповні досяжний рубіж тодішньої сучасності. Саме тому М. Грушевський декларував провідне гасло доби у першому рядку однієї з найвідоміших праць революційної доби з промовистою назвою “Якої ми хочемо автономії та федерації”.

Виразне просвітницьке призначення цієї роботи пропонувало доволі прості й конкретні настанови: “Українці в політичній справі хочуть: утворити *широку національно-територіальну автономію України в складі Федеративної Російської Республіки*”[19]. Причому “широку автономію” автор тлумачив у метафоричному сенсі як “*право жити по своїм законам, самим собі становити закони*, а не жити по чужим законам і під чужою властю”[20].

Відзначимо, що позицію М. Грушевського поділяло чимало українських інтелектуалів. Наприклад, історик права і дипломат Костянтин Лоський. На його думку, поміж “*мотивів бажа-*

---

[16] *Савченко Г.* Майбутнє західноукраїнських земель у поглядах українців російської армії (березень–листопад 1917 року) // Етнічна історія народів Європи. 2001. Вип. 11. С. 121.

[17] *Ніковський А.* Дорога до автономії // Нова рада (Київ). 1917. 21 квіт. № 19. С. 2.

[18] Свято пам’яті Косцюшка в Одесі // Там само. 1917. 25 жовт. № 171. С. 3.

[19] *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії та федерації. С. 137.

[20] Там само. С. 137.

ности федерації для України в межах Росії" є один найголовніший – "воля національного розвитку"[21].

Водночас М. Грушевський обстоював думку, що саме федеративний устрій Російської держави мав будь-що-будь зруйнувати її централістичний характер. За його візією, лише федерація могла гарантувати широку національно-територіальну автономію України. Причому умовами цієї "гарантії" мав стати устрій, за якого "**всі часті Російської Республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком** (виділення М. Грушевського. – *Авт.*)"[22].

Такі уявлення М. Грушевського спиралися як на його світоглядні підвалини, котрі тяжіли до пошуку гармонійних засад буття "колективної людини" на авансцені історії, так і на федералістські устремління європейської соціалістичної та ліберальної думки перших десятиліть XX ст.

Більше того, 1917 р. М. Грушевський публічно захищав федералістський принцип майбутньої державної організації, котрий породжував чимало сумнівів, пересторог і закидів у низки діячів. Приміром, в одній із своїх промов він наголошував, що лише "*жорстоким спадком царизму, пояснюється недовіра до ідеї федералізму*, помітна як серед соціал-демократії, так і серед інших демократичних груп. Від старого режиму російська революція успадкувала розуміння федералізму як принципу розподілу, розчленування і розкладу. Ми, захищаючи *цей принцип із покоління в покоління впродовж десятиліть, завжди розглядали його як принцип об'єднуючий, спроможний послужити міцною основою майбутньої Російської Республіки*. Ми захищали ідею федералізму, але до останнього моменту повинні були боротися з глибоким нерозумінням

---

[21] *Лоський К.* Рец. на кн.: Григор'єв-Наш. Якої республіки треба бідним людям. Київ, 1917. 11 с. // Книгар (Київ). 1918. Ч. 7. Стб. 386.

[22] *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії та федерації. С. 144.

цього принципу, як принципу не розкладу, а творення, єдиного принципу, спроможного забезпечити інтереси демократії”[23].

Та побутували й скептичні візії щодо перспектив федералізації колишньої імперської Росії. Зокрема, колишній учень М. Грушевського і його непримиренний опонент передвоєнних часів С. Томашівський риторично запитував і коментував: “*політична доктрина має готову формулу: федерація народів; біда лиш в сім, що Росія мала б тепер перша спробувати такого ладу, подиктованого не досвідом, а самою тільки теорією*. Чи не защемить серце кождому Росіянинови, який дорожить своєю державною ідеєю, її історією, цілістю і будуччиною, коли уявить собі російську федерацію на практиці, за десять, за сто літ? Страшно твердий горіх отсе національне питанє”[24].

Негативно оцінював федералістські устремління й Д. Донцов, який сприймав їх із позиції діяча Союзу визволення України. “*Нам се принесло б політичну, а може, і національну смерть*. Бо федерація Росії з Україною – така сама нісенітниця як федерація Англії з Ірландією або Прусії з Великопольщею”[25]. Навіть більше, Д. Донцов гадав, що українцям не варто орієнтуватися виключно на Росію чи, навпаки, на Німеччину. Натомість він пропонував позбутися очевидних симпатій й антипатій у міжнародній політиці та кооперуватися з тією країною, котра в даний момент найбільш потрібна для обстоювання національних інтересів, приміром Великою Британією[26].

---

[23] *Його ж*. Промова М. С. Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня [1917 р. на З’їзді народів у Києві] // *Його ж.* Твори: У 50 т. Львів, 2007. Т. 4, кн. 1. С. 61.

[24] *Томашівський С*. Проблєми російської революції // Діло (Львів). 1917. 15 цвітня. № 88. С. 4.

[25] *Донцов Д*. Міжнародне положення України і Росія [1918] // *Донцов Д.* Вибрані твори: У 10 т. / Відп. ред. О. Баган. Дрогобич; Львів, 2011. Т. 1: Політична аналітика (1912–1918 рр.). С. 99.

[26] Там само. С. 101–102.

Зазначимо, що візія Д. Донцова сприймалася досить прихильно вже у середині 1918 р.[27] Пізніше автор надзвичайно гостро окреслював ретроспективу революційних подій 1917–1918 рр. На його думку, "*величезну шкоду вирядив нам цей універсалізм Драгоманова через проповідь «братерства народів», через боротьбу з ширенням «ненависти до інших народів». Сама по собі чудова засада звелася на практиці до повного абсурду, бо в той час, коли українська ідея мала перед собою важучих на її життя безліч ворогів, їй проповідувалася поміркованість і залишення ненависти; в той час, коли одним фронтом стояла проти нас Росія*, нас переконувано, що цього фронту, в суті речі, немає та що проти нас тільки купка «злонамєренних лічностєй»? Цим ослаблювано чуйність національної свідомости, цим її ошукано і приспано, аби зненацька збудити в огні революції. Тоді зачалися, розуміється, несподівані відкриття: «несподіванка» щодо московського лібералізму, «несподіванка» щодо московського соціялізму і т. д."[28].

Подібні міркування ретроспективно висловлював й історик Василь Кучабський. Він гадав, що ідея "соціалістичного об'єднання народів Росії" стала "провісником майбутнього, а саме: більшовизму"[29].

Федералістські ідеї та проєкти побутували й на австрійських теренах. Восени 1917 р. в українській пресі шириться інформація про можливу конструкцію нової Австрії як федеративного союзу[30], зокрема на основі "історичних країв і королівств". Восени 1918 р. консервативний табір галицьких політиків шукав

---

[27] *Грудницький Ол*. Рец. на кн.: Донцов Д. Міжнародне положення України і Росія. Видання "Робітничої книгарні". Київ, 1918. 21 стр. // Книгар (Київ). 1918. Ч. 10. Стб. 568.

[28] *Донцов Д*. Підстави нашої політики [1921]. Нью-Йорк, 1957. С. 134.

[29] *Кучабський В*. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках [1934] / Наук. ред. С. Гелей. Львів, 2015. С. 71.

[30] Проект федеративної Австрії (Львів, 1 жовтня 1917 р.) // Діло (Львів). 1917. 19 верес. / 2 жовт. № 231. С. 2.

“виходу в федерації з давнім світом австро-угорської монархії”[31].

Звісно, Лютнева революція 1917 р. актуалізувала не тільки питання про державний устрій та національні взаємини, а й соціальні проблеми, насамперед аграрне питання. За висловом Івана Крип’якевича – одного з найвідоміших галицьких учнів М. Грушевського: “*Головним питанєм суспільних відносин в недалекій будучности буде реформа земельної власности*”[32].

На думку М. Грушевського, провідну роль на суспільно-політичній авансцені нового українського суспільства як революційної, так і пореволюційної доби мало відіграти селянство. “Бо кінець кінцем все чисто – *і свобода, і революція, і воля України, і справа земельна – залежить від того, чим буде наше селянство*: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свобідна, автономна, народна Україна”, – підкреслював історик[33].

Вочевидь, бурхливий плин подій влітку–восени 1917 р. не тільки продемонстрував складність практичного втілення федералістського ідеалу, а й почасти навіть відсунув його на другий план. Скажімо, вищезгаданий С. Шелухин у дописі наприкінці того ж року зауважував: “навіть між українцями є не мало таких, що бажаючи утворити російську федеративну республіку, міркують, ніби то сього можна досягти без утворення суверенної Української народньої республіки, як окремої держави. Без сього, одначе, Росія ніяк не стала б федеральною державою, а Україна мала б найбільше тілько провінціальну автономію, яку *надав би* їй центральний російський уряд і яку вона таким чином мала б *не з власного права, а з ласки більшости центрального*

---

[31] *Шлемкевич М.* 1917–20 роки й українське суспільство // Сучасність. 1971. № 5. С. 98.

[32] *Крип’якевич Ів.* Півроку української революції // Діло (Львів). 1917. 18 верес. № 219. С. 2.

[33] *Грушевський М.* Велике діло [1917] // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Львів, 2007. Т. 4, кн. 1. С. 35.

парламенту (курсив С. Шелухина. – *Авт.*), в даному разі великорусів та їх спільників”[34].

Ще скептичніше був налаштований Сергій Єфремов, який вказував на дальше поглиблення розколу між українською та російською демократіями протягом 1917 р. На його думку, “*безладдя й анархія, дурість та дурисвітство, яких так багато і так завзято постачає центр, можуть і зовсім порвати цю нахильність до федерації і тоді роз’єднання з примусу, з неминучої конечности* (необхідності. – *Авт.*), *може в глибоке переконання перетворитись і статися вже навіки*”[35]. Цей коментар відображав загальні настрої, побоювання й застереження українських інтелектуалів соціалістичного та ліберального спрямування, котрі протягом 1917 р. споглядали, як їхні ідеали і візії дедалі сильніше розмивалися безжальною логікою революційного дійства.

Наприкінці 1917 – початку 1918 р. військово-політичні метаморфози, передусім зростаюча конфронтація з більшовицькою Росією змушували українських діячів переосмислити чи навіть відкинути недавні проєкції. За спогадом І. Кедрина, “головокружного бігу революції не можна було спинити”, а тим часом “московський імперіялізм знайшов своє нове втілення у воюючому комунізмі”[36].

Отож, революційна дійсність немовби випробовувала на міцність тодішні погляди та концепції, котрі мали б бути “списані в архів” суспільно-політичної думки. Та цього не сталося, принаймні не трапилося повного розриву з попередніми проєктами й планами. Натомість у федералістських візіях українських інтелектуалів лише змінилася часова перспектива, котра була переадресована з найближчого майбуття до більш віддаленої прийдешності. Зазнали корегування й актуальні політичні гасла,

---

[34] *Шелухин С.* Союз соціалістів-самостійників в Центральній Раді // Нова рада (Київ). 1917. 20 груд. № 213. С. 3.

[35] *Єфремов С.* На роздоріжжі (1917-й рік у Росії) // Там само. 1917. 31 груд. № 220. С. 3.

[36] *Кедрин І.* Життя. Події. Люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. С. 64.

проте вони й далі потверджували незмінність провідної мети – руху до федерації народів колишньої імперії Романових.

Наприклад, у березні 1918 р. С. Єфремов із певністю зазначав: "Напрям у нас тепер новий, але мета лишилася усе та ж сама. До федерації ми йшли через царизм. До федерації ми йшли через автономію. Ці стадії ми вже перескочили і тепер *до федерації йдемо через самостійність – новим шляхом, але до старої мети*"[37].

Суголосну позицію відстоював й Олександр Шульгин, який стверджував: "Не одступаючи ж од своїх ідеалів, ми сказали собі: *«через самостійність до федерації»* (курсив О. Шульгина. – *Авт*.). Стародавній український ідеал братерського життя з другими народами ми залишаємо, як наше велике гасло"[38].

Зауважимо, що федералістські устремління циркулювали навіть після гетьманського перевороту. Однак у середині 1918 р. у газетних дописах і журнальних публікаціях вже йшлося про незаперечну кризу федеративної ідеї, позаяк політичні реалії вщент зруйнували недавній виднокрай гаданого майбутнього. За гірким спостереженням Олександра Саліковського, "*і автономія й федерація були гарні для великоруської демократії тільки доти, поки трактувались академічно, поки не перетворились на життя*. Як тільки почався процес цього перетворення без дозволу російських установчих зборів, у якому великоруси й русифіковані елементи інородців повинні були скласти значну більшість; як тільки качка побачила, що утята сами посунули до води, як закрутилась нечувана веремія"[39].

Та, попри вказані констатації і негативні рефлексії, низка українських інтелектуалів не хотіла відмовлятися від федералістських ідей. Приміром, навіть скептично налаштований О. Саліковський усе ж таки гадав, що "можна уявити собі

---

[37] *Єфремов С*. Шляхом розпаду. II. // Нова рада (Київ). 1918. 3/16 берез. № 35. С. 1.

[38] *Шульгин О*. Самостійна Українська Держава і федералізм (міркування соціаліста-федераліста) // Там само. 1918. 5 квіт. № 50. С. 2.

[39] *Саліковський Ол*. Кризис федеративної ідеї на Вкраїні (Думки, враження, висновки) // Там само. 1918. 31 трав. / 13 черв. № 99. С. 1.

умовини, – правда не в дуже близькому будучому, – при яких федерування з Росією може стати й корисним і бажаним”[40].

Вочевидь, поважну роль відігравала інерційність мислення, котра волею-неволею підштовхувала до давніх ідеалів і дороговказів, незважаючи на руйнівний плин військово-політичних подій, обставин і передумов 1918 р. Тому багатьом українським інтелектуалам, які дотримувалися соціалістичної орієнтації, було складно відкинути попередні задуми, позаяк це потребувало б перегляду базових світоглядних орієнтирів і ціннісних настанов.

Так чи інакше, проте статтю О. Саліковського оперативно як на революційні часи передрукувала львівська газета “Діло”[41], що виказувало певне усвідомлення того повороту, котрий намітився у федеративному питанні протягом 1918 р.

Подібні настрої й устремління не були винятковими у середовищі українських інтелектуалів соціалістичної, меншою мірою ліберальної орієнтації. Видається, що довоєнний пласт уявлень був доволі міцним, точніше спирався на давні й апробовані взірці мислення багатьох українських діячів соціалістичного спрямування, яким було складно відмовитися від федералістського дороговказу на шляху до омріяної майбутності.

Показовою у цьому сенсі була позиція М. Грушевського, котрий залишався послідовним прихильником федерації народів не тільки 1918 р., а навіть 1919 р., тобто у світлі щонайменше дворічного досвіду революційної доби. “Наскільки мені відомо, ні українці, ні інші народи не хочуть зупинятися на півдорозі та погоджуватися на примарну незалежність. Метою народів на периферії є політична відокремленість від російського центру. *Майбутнє – це братерство між усіма народами, світова федерація*. Способом досягнення цієї мети для народів Росії є саме створення Російської федерації, або, у випадку, якщо це не вдасться, інших федеративних союзів”, – підкреслював істо-

---

[40] Те саме. 2 / 15 черв. № 100. С. 2.

[41] *Саліковський Ол.* Кріза федеративної ідеї на Україні // Діло (Львів). 1918. 23 черв. № 140. С. 1–3.

рик[42]. Щоправда, йшлося вже не про практично-політичну візію, а радше про далекосяжний суспільний ідеал, у якому навіть припускалася можливість створення інших федерацій, себто не обов'язково з Росією.

Змінювалися й погляди інших прихильників або адептів федералізму. Наприклад історик права Андрій Яковлів, який подав виклад студії письменника й публіциста, одного з відомих прибічників федералізму Петра Стебницького про економічні та політичні взаємини з Росією, так характеризував його погляди: "*тепер, каже автор, годі вже говорити про з'єднання України з Росією: ні політичні, ні економичні інтереси обох держав цього не потребують. Будуче життя України і Росії автор уявляє тільки, як вільний економичний союз двох дружніх сусідніх держав з певними гарантіями* і певними економичними вигодами"[43].

Врешті, 1919 р. молодий публіцист, колишній гімназійний учитель і приятель Микити Шаповала Артим Хомик, немовби підводячи підсумки федералістських змагань попередніх років, відзначав: "«*інородці», які були позбавлені всіх прав і мали тільки дуже примітивні державно-національні установи, ще не перейшли цеї твердої і болючої політично-правної школи, щоби усвідомити собі, що до федерації відразу не перескочиш з абсолютизму і централізму*. Само життя показало шлях і етапи, по якому йтиме процес будування нового політичного і соціяльного ладу на «інородчеських» теріторіях бувшої російської імперії"[44]. В іншій публікації 1919 р. А. Хомик твердив, що "*з початком революції говорено про широку автономію в федера-*

---

[42] *Грушевський М.* З'їзд народів Росії [1919] // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Львів, 2013. Т. 4, кн. 2. С. 47.

[43] *Яковлів А.* Рец. на кн.: *Стебницкий П. Я.* Украина в экономике России. Петроград, 1918. 41 с. // Книгар (Київ). 1918. Ч. 15. Стб. 894.

[44] *Хомик А.* Самостійність, конфедерація, федерація // Воля (Відень). 1919. 16 серп. Т. 2, ч. 3. С. 99.

тивній Росії. Це не вдовольнило нашого народа. Для нього *ці академічні учені слова мертві*”[45].

Проте з революційною реальністю “зіткнулися” не тільки федералістські погляди та пропозиції, а й проєкції щодо соціокультурної будучини і міжнародного становища українства, виплекані ще у довоєнні часи. Певна річ, ідеться про відому працю М. Грушевського “На порозі Нової України: Гадки і мрії”, у якій яскравий революційний романтизм сполучався з авторськими уявленнями про прийдешність, навіяними довоєнними рефлексіями та спостереженнями. Недаремно цю роботу називають книгою про майбутність України[46].

У вступі до цієї публіцистичної збірки М. Грушевський мимоволі порівнює свої тодішні відчування з настроями інтелектуала-просвітника Ж. де Кондорсе за часів потрясінь і лихоліть французької революції кінця XVIII ст.[47] Відзначимо, що останній був автором раціоналістичної та стадіальної теорії поступу як безупинного “уліпшення людського життя” чи самобутньої апології інтелектуального й морально-етичного розвою історичної людини. Причому низку ідей Ж. де Кондорсе, котрого розглядають як попередника одного з фундаторів позитивізму О. Конта, сприймав В. Антонович – наставник М. Грушевського.

Отож, порівняльна саморефлексія автора щодо Ж. де Кондорсе у певному розумінні кидає світло на ті установчі ідеї та концепти, котрі спонукали М. Грушевського до написання

---

[45] *Його ж*. Україна як чинник інтернаціональної політики // Там само. 1919. 27 груд. Т. 6, ч. 4. С. 147.

[46] *Бойко О., Панькова С.* Коментарі // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Львів, 2007. Т. 4, кн. 1. С. 378–379; *Голянич М., Пятківський Р*. Майбутнє України в історіософській концепції Михайла Грушевського // Вісник Прикарпатського університету. Сер.: Філософські і психологічні науки. 2016. Вип. 20. С. 42–50.

[47] *Грушевський М.* На порозі Нової України: Гадки і мрії [1918] // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Львів, 2007. Т. 4, кн. 1. С. 225.

згаданої роботи. Автор навіть зауважує, що розглядав цю працю як своєрідний політичний заповіт[48].

На перший погляд, збірка М. Грушевського складалася з низки текстів, у яких проєктується / уявляється не найближча, тобто вповні досяжна майбутність, а йдеться про доволі віддалені часові обрії. Недаремно історик обстоював думку, що його праця висвітлює "головні контури тої Великої України, задля котрої боролись ми ціле життя"[49], хоч й означені на тлі широкої історичної ретроспективи.

За виразом М. Грушевського, "читач має перед собою скорше *ряд статей на теми нашої будучності, ніж суцільний трактат. Але хоч теми сі піддавались моментом, свої гадки я звертав у нім не на справи біжучого дня, а поверх них звертавсь до будучності. Через те в них нема відповідей на тривоги нинішньої хвилі, або, коли хочете, єсть – тільки з становища дальших перспектив, з котрих треба завсіди орієнтуватись*, щоб не заблудитись в хаосі суперечностей і аномалій нинішнього дня"[50].

Ця показна риса тексту М. Грушевського пролягає наскрізним рефреном крізь усю збірку та якоюсь мірою пояснює його вибір тих чи інших проблемних сегментів і сюжетів. Здебільшого авторський виклад сконцентровано на західній або загальноєвропейській орієнтації, американському та німецькому суспільних взірцях, культурних засадах буття ("культура краси і культура життя")[51], становищі міста та села, державності й нації, міжнаціональних і соціальних взаєминах тощо.

Скажімо, зауваги М. Грушевського щодо студіювання американського та німецького досвіду виглядають як ідеалізовані настанови, адресовані до віддаленої прийдешності. "*Ся країна* (США. – *Авт.*) *для нашої будущини безсумнівно матиме величезне значіння*, і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих

---

[48] Там само. С. 227.
[49] Там само. С. 264.
[50] Там само. С. 225.
[51] Там само. С. 243.

поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників. Більш демократичний, ніж який-небудь з європейських народів, більш ініціативний, більш сміливий в замислі й виконанні, сей нарід може дуже багато чому навчити наші кадри робітників і діячів. *Німеччина і Сполучені Держави Америки – се дві великі школи для них, Німеччина більш теоретична, Америка більш практична*. Німецький підручник буде, без сумніву, українським підручником передусім, і всі, хто шукатимуть більш загального освідомлення і поглиблення в своїй спеціальності, звертатимуться туди. Але як практична робітня, практична школа переважатиме, мабуть, Америка…" – відзначав історик[52].

Подібні смисли простежуються і у роздумах М. Грушевського про прийдешні генерації українців, які будь-що-будь мають виплекати новий тип практичного діяча-спеціаліста. "*Покоління, котрих жде Україна тепер, повинні бути людьми діла реального, практичного – спеціалісти-адміністратори, фінансисти, економісти, знавці військового й морського діла, техніки ріжних категорій – технологи, механіки, електротехніки, гірники, гідротехніки, агрономи*. Треба відкинути погляд, що сі спеціальності практичні менш цінні, менш благородні, ніж заняття гуманітарні. Треба в сей бік якраз обернути всі здібності, всі таланти нинішніх і найближчих поколінь", – підкреслював автор збірки[53].

Вочевидь, досвід адміністрування й управління за революційних часів однозначно продемонстрував не тільки величезний брак професіоналів, відсутність досвіду та фахової підготовки, а й окреслив самобутню колізію взаємин інтелектуалів-візіонерів, які на власній практиці спізналися з функціонуванням бюрократичної машини.

Зрештою, розмірковуючи про перспективи віддаленої прийдешності М. Грушевський вкотре повертається й апелює до федералістського ідеалу. Навіть більше, він пов'язує свої рефлексії щодо майбутньої геополітичної орієнтації з окресленим

---

[52] Там само. С. 241.
[53] Там само. С. 245.

ідеалом федеративного устрою будучої державної організації. "*Не вважаю, як перед тим, так і тепер самітнього державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і зістаюсь і далі федералістом. Тільки маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно*, а не з якоїсь федерації поневолі, на тій підставі, що ми колись разом були піймані при ріжних оказіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною й культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне сотрудництво, кооперацію народів Чорного моря"[54].

У світлі бурхливих революційних перетворень початку 1918 р. і кривавих подій незавершеної світової війни такі прогностичні передбачення М. Грушевського виглядали як відірвані від реалій тодішнього буття, а тим більше від назріваючих державно-політичних зрушень. Якщо взяти до уваги авторські тези про "моральні вартості" і "громадянський ригоризм" як провідні орієнтири і навіть чинники державного та суспільного будівництва[55], то не складно дійти висновку, що автор "Історії України-Руси" обстоював ідеальні, ба навіть абсолютизовані настанови, звернені до гаданої, але доволі віддаленої прийдешності.

Дещо в іншому сенсі сприймаються погляди М. Грушевського стосовно соціокультурних контурів українства, висунуті напередодні гетьманського перевороту. Останні своєрідно співвідносяться, точніше дисонують із його довоєнними уявленнями.

"*Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати*. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будущина українського відродження і взагалі будущина України. Протягом цілого

---

[54] Там само. С. 242–243.
[55] Там само. С. 249–250.

століття українство і селянство стали ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили своїй національності, від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва, і на нього покладало воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново сей скинений в безодню пітьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості, тільки ж все ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму!" – підкреслює історик[56].

На цьому місці споглядаємо очевидну корекцію поглядів М. Грушевського щодо майбутнього українства. Адже у довоєнних писаннях він гадав, що прийдешній соціальний і культурний світ суттєво переміниться у процесі дальшого розвою капіталізму, передусім за рахунок урбанізації та допливу української селянської маси до наддніпрянських міст. Видається, що революція наочно продемонструвала історику домінування селянських рис, які спонукали його переглянути власні оцінки щодо більш-менш швидких трансформацій етно- та соціокультурних обрисів українства.

Мабуть, саме звідси походить переоцінка сутності української революції у візії М. Грушевського, котрий наголошує на її самобутності. "Се треба мати на увазі, не захоплюючись тими зразками, які дають західні революції й західні народи, де будувала буржуазія, а революційні елементи опирались на пролетаріат. Наша історія йшла відмінними дорогами. Творчої, здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема, те, що зветься буржуазією – се переважно паразитарні елементи, викохані протекцією старого режиму, нездібні до творчої праці, в більшості не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю. Пролетаріат український ще незвичайно слабий. Пролетаріат місцевий, свідомо зв'язаний з краєм, сильніший від українського, але також в порівнянні з загальною міркою нашого життя він теж не бозна-який і відступає перед чисельною і

[56] Там само. С. 252.

економічною силою селянства на другий план. Тому *революція наша пішла іншими дорогами, ніж на Заході, з іншого боку підійшла до розв'язання соціальної проблеми, і сею наміченою стежкою повинно йти й дальше наше соціальне й державне будівництво*", – відзначає вчений[57].

Така констатація свідчить про безумовну ревізію поглядів М. Грушевського дореволюційної, принаймні довоєнної доби стосовно ближчих перспектив не лише міст, а й самої етно- та соціокультурної основи Наддніпрянської України. Причому автор збірки гадав, що міста "*неукраїнські по людності і являються навіть тепер часто огнищами всяких противукраїнських настроїв*, агітацій, виступів, що підкопують і зривають нашу державність"[58]. Але разом із тим він твердив, що не варто полишати міста, а доречно шукати порозуміння з їхніми неукраїнськими громадами, передусім створювати можливості для поширення "ідей демократичних і соціалістичних" на ці "національні острови"[59].

Врешті, збірка М. Грушевського, підготовлена зимою–весною 1918 р., пропонувала не практично-політичні заходи, розраховані на найближчу майбутність, а ідеалізовані проекції, зорієнтовані на тривалу перспективу прийдешності, котра сягала щонайменше кількох десятиліть. У певному розумінні його тексти пропонували своєрідний компроміс між довоєнними поглядами, світоглядними й політичними ідеалами, ціннісними настановами, культурними вподобаннями та руйнівною логікою революційних змагань. Однак компромісні поступки М. Грушевського здебільшого були паліативними, позаяк не слідували за динамікою та спрямованістю військово-політичної ситуації.

Натомість громадська думка дедалі частіше зверталася не так до далекосяжних прогнозів або проекцій майбутнього, як до спроб осягнути ближчу чи актуальну військово-політичну перспективу. Скажімо, львівська газета "Діло", котра зреферувала огляд німецької преси після гетьманського перевороту, закцен-

---

[57] Там само. С. 253.
[58] Там само. С. 255.
[59] Там само. С. 259.

тувала увагу на публікаціях професора Отто Геча. Тож у цьому огляді радили замислитися про те, який проект найближчим часом буде підтримувати кайзерівська Німеччина: Українську Державу чи відновлення державної потуги Росії? Тож із газетних шпальт українських діячів закликали враховувати "*всі реальні можливости, розважувані тими, що мають вплив на нашу будучність*, щоб відповідно до того вести свою політику"[60].

Та революційно-воєнна прийдешність вкотре нав'язала суцільний злам геополітичних координат, які вимальовувалися у візіях інтелектуалів середини 1918 р. Восени знекровлена Німеччина зазнала кількох дошкульних поразок на Західному фронті, а на початку листопада 1918 р. капітулювала у Першій світовій війні. Гетьманат позбувся свого головного союзника та проголосив "акт федерації" із майбутньою "небільшовицькою Російською державою", що лише підштовхнуло становлення ворожої для П. Скоропадського Директорії та наростання хвилі антигетьманських повстань.

Сергій Шемет – відомий репрезентант гетьманського руху на еміграції, ретроспективно оцінював тогочасну ситуацію як світоглядне зміщення пріоритетів, яке заступило багатьом діячам загрозливу політичну перспективу. "Н а ц і я одвернула в цей мент наші думки од Д е р ж а в и (розбив С. Шемета. – *Авт*.). І ми піддались тому самообману, в якому десятиліттями виховувалась національно свідома частина нашої інтелігенції: ніби тільки ця невеличка частинка інтелігенції і єсть ціла українська нація. Цей міраж не дав нам бачити реальної дійсности. Він заслонив перед нашими очима грізне майбутнє…"[61].

Натомість соціаліст Микита Мандрика акцентував увагу на тих романтичних абераціях, які побутували на зорі революційної доби: "*Політичні діячі, як закохані дівчата, бачили в*

---

[60] Самостійна українська держава – чи відбудованнє Росії. Можливости німецької політики на сході Европи. З голосів німецької преси // Діло (Львів). 1918. 14 черв. № 132. С. 2.

[61] *Шемет С*. Микола Міхновський (посмертна згадка) // Хліборобська Україна (Відень). 1924/1925. Кн. 5. С. 26.

майбутнім одне світле щастя і готувалися зустріти його в якнайкращому вбранні, зовсім не чекаючи того, що завтра прийде «політична тварина» (bestia politica), той громадський звір, що вертить колесо історії, і потопче всі весільні вбрання"[62].

Отож, фінальна драма першої світової катастрофи добігла свого кінця. Натомість черговий акт української революції заповідав лише дальші потрясіння та нещадні, криваві і руйнівні військово-політичні змагання. Цей поворот у революційному дійстві специфічним чином транслювався до національної суспільно-політичної й історичної думки, у якій розгорталося суцільне перекроювання горизонтів уявної прийдешності. Нестримний революційний романтизм, яким були проникнуті писання інтелектуалів упродовж 1917 р., а почасти навіть протягом весни–літа 1918 р. залишився в минулому.

REFERENCES

1. Boiko, O. & Pankova, S. (2007). Komentari. In P. Sokhan (ed.), *Hrushevskyi M. Tvory* (vol. 4, book 1, pp. 279–381). Lviv: Svit. [in Ukrainian].

2. Dontsov, D. (2011). Mizhnarodne polozhennia Ukrainy i Rosiia. In O. Bahan (ed.), *Dontsov D. Vybrani tvory* (vol. 1, pp. 90–103). Drohobych; Lviv: Vydavnycha firma "Vidrodzhennia". [in Ukrainian].

3. Dontsov, D. (1957). *Pidstavy nashoi polityky*. New-York: OOChSU. [in Ukrainian].

4. Holianych, M., Piatkivskyi, R. (2016). Maibutnie Ukrainy v istoriosofskii kontseptsii Mykhaila Hrushevskoho. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu*, (20), 42–50. [in Ukrainian].

5. Hrushevskyi, M. (1989). Spomyny (S. Bilokin', comp.). *Kyiv*. (8), 103–154. [in Ukrainian].

6. Hrushevskyi, M. (2007). Na porozi Novoi Ukrainy: Hadky i mrii. In P. Sokhan (ed.), *Hrushevskyi M. Tvory* (vol. 4, book 1, pp. 225–266). Lviv: Svit. [in Ukrainian].

7. Hrushevskyi, M. (2007). Promova M. S. Hrushevskoho vid imeni ukrainskykh orhanizatsii, proholoshena 10 veresnia [1917 r.] na Zizdi

---

[62] *Мандрика М.* Державне будівництво // Нова Україна (Прага). 1925. № 2/3. С. 10.

narodiv u Kyievi. In P. Sokhan (ed.), *Hrushevskyi M. Tvory* (vol. 4, book 1, pp. 60–63). Lviv: Svit. [in Ukrainian].

8. Hrushevskyi, M. (2013). Ukrainska partiia sotsialistiv-revoliutsioneriv ta ii zavdannya. Zamitki z privodu debat na konferentsiiakh zakordonnykh chleniv partii. In P. Sokhan (ed.), *Hrushevskyi M. Tvory* (vol. 4, book 2, pp. 57–95). Lviv: Svit. [in Ukrainian].

9. Hrushevskyi, M. (2007). Velyke dilo. In P. Sokhan (ed.), *Hrushevskyi M. Tvory* (vol. 4, book 1, pp. 35–36). Lviv: Svit. [in Ukrainian].

10. Hrushevskyi, M. (2007). Yakoi my khochemo avtonomii ta federatsii. In P. Sokhan (ed.), *Hrushevskyi M. Tvory* (vol. 4, book 1, pp. 137–150). Lviv: Svit. [in Ukrainian].

11. Hrushevskyi, M. (2013). Zizd narodiv Rosii. In P. Sokhan (ed.), *Hrushevskyi M. Tvory* (vol. 4, book 2, pp. 44–48). Lviv: Svit. [in Ukrainian].

12. Kedryn, I. (1976). *Zhyttia. Podii. Liudy. Spomyny i komentari*. New-York: Vydavnycha kooperatyva "Chervona kalyna". [in Ukrainian].

13. Kosyk, V. (1979). Polityka Frantsii schodo Ukrainy (Berezen 1917 – liutyi 1918). *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 1/4, 41–54. [in Ukrainian].

14. Krivosheev, G. F. (ed). (2001). *Rossiya i SSSR v vojnah XX veka: Statisticheskoe issledovanie*. Moskva: OLMA-Press. [in Russian].

15. Kuchabskyi, V. (2015). *Zakhidna Ukraina u borotbi z Polshcheiu ta bilshovyzmom u 1918–1923 rokakh* (S. Helej, ed.). Lviv: NTSh. Doslidno-vydavnychyi tsentr. [in Ukrainian].

16. Lebon, G. (1998) Psihologiya tolp. In A.K. Bokovikov (comp.), *Psihologiya tolp* (pp. 15–256). Moskva: Izdatelstvo "KSP+". [in Russian].

17. Livytska, M. (1972). *Na hrani dvokh epokh*. New-York. [in Ukrainian].

18. Savchenko, H. (2001). Maibutnie zakhidnoukrainskykh zemel u pohliadakh ukraintsiv rosiiskoi armii (berezen – lystopad 1917 roku). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, (11), 120–123. [in Ukrainian].

19. Shlemkevych, M. (1971). 1917–20 roky i ukrainske suspilstvo. *Suchasnist*, 5, 87–99. [in Ukrainian].

20. Trelch, E. (1994). *Istorizm i ego problemy. Logicheskaya problema filosofii istorii.* (L. T. Milskaya, ed.). Moskva: Yurist. [in Russian].

21. Zhuvenel B. de (2000). Iskusstvo predpolozheniya. In I. V. Bestuzhev-Lada (ed.), *Vperedi XXI vek: perspektivy, prognozy, futurologi. Antologiya sovremennoj klassicheskoj prognostiki 1952–1999* (pp.102–127). Moskva: Academia. [in Russian].

Oleksii Yas
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5816-2876

IDEALIZED FUTURE IN THE VISIONS OF UKRAINIAN INTELLECTUALS OF THE ERA OF REVOLUTIONARY ROMANTICISM (1917–1918)

The article highlights the views and projections of intellectuals regarding the revolutionary future, which existed in Ukrainian socio-political thought. It is noted that the ability of intellectuals to modify, view or reject ideas and put forward new conceptual proposals depended on their thought structures, leading attitudes, life and professional experience, the prevailing traditions of socio-political and historical thought, personal creativity and inertia, the influence of situations and contexts of revolutionary life. The texts of Mykhailo Hrushevskyi, Dmytro Dontsov, Serhii Yefremov, Oleksandr Salikovskyi, Serhii Shelukhyn and others are considered. The change of temporal perspective from near to distant future in their visions is covered. The attraction of pre-war orientation points, primarily the autonomist tradition, to the formation of the horizon of expectations of revolutionary times is depicted. It is noted that an important role in the political, social and cultural practices of Ukrainian intellectuals was played by the influence of European socialist and liberal thought of the early twentieth century, in which the federal system was considered to be exemplary for the public and state future. It is emphasized that the acceleration and aggravation of military-political events was caused during 1918 before the displacement of the visions of Ukrainian intellectuals regarding the imaginary future from the focus of discussions to the background of socio-political thought. At the same time, there was a reassessment of the prospects of the Ukrainian revolution, which demonstrated the dominance of peasant groups, which prompted intellectuals to reconsider their ideas about the pace of socio-cultural transformations of Ukrainians. It is argued that the period from the spring of 1917 to the autumn of 1918 should be considered as a period of revolutionary romanticism in the National socio-political thought of the era of the Ukrainian revolution of 1917–1921.

Key words: *Ukrainian socio-political and historical thought, Ukrainian revolution of 1917–1921, Ukrainian intellectuals, visions of imaginary future, Hrushevskyi, Dontsov, Yefremov, Salikovskyi, Shelukhyn.*